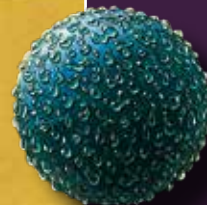

opdatering

Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum

2018

opdatering

Årbog for Vardemuseerne &
Ringkøbing-Skjern Museum 2018

opdatering
Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2018

© Forfatterne, Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2019

Redaktion: Caroline E. Larsen og Tine Lorange

Korrektur: Harriet Ludvigsen

Grafisk tilrettelæggelse: Tine Lorange

Forsidefoto: Niels Provstgaard sammen med sin fuglesamling. Fotoet fik Ringkøbing-Skjern Museum i forbindelse med istandsættelse og genåbning af Provstgaards Hus. Læs mere om Provstgaards Hus på side 76 og 84.

Fotos og illustrationer: med mindre andet er angivet ved de enkelte fotos og illustrationer tilhører billedmaterialet i denne bog Vardemuseerne, Ringkøbing-Skjern Museum eller Arkæologi Vestjylland

Alle kort, Danmarks Højdemodel og ortofotos: ©Geodatastyrelsen

Skrift: Myriad Pro

Papir: MultiArt Silk 130g

Omslag: 1/s 260g

Tryk: PE Offset, Varde

ISBN 978-87-93713-09-3

ISSN 1903-9581

Kære Læser!

Velkommen til endnu en udgave af *opdatering*, den fælles årbog for Ringkøbing-Skjern Museum og Vardemuseerne. Årbogen er som altid et forsøg på at fastholde noget af alt det, som er sket på de to museer i det forløbne år. Nogle år har vi prøvet at lægge et tema for årbogen. For det meste er den eneste røde tråd dog de enkelte skribenters lyst til at fortælle om deres opdagelser og oplevelser, om fund og fortidsminder og om dramatiske, stille, rørende eller overraskende historier, der dukker ud af museumsarbejdet. Og fortællelysten er heldigvis stor på de to museer. Så derfor kommer vi også i år vidt omkring. Fra arkæologiske detektorfund over Ringkøbings middelalder og lensaflysningen i Vestjylland og historier om de tyske flygtninge i Danmark efter Anden Verdenskrig til restaureringen og genåbningen af Provstgaardens Hus i Skjern Enge og børns oplevelser i Tirpitz. For ikke at glemme beretningerne fra museumsforeningerne og oversigten over de arkæologiske

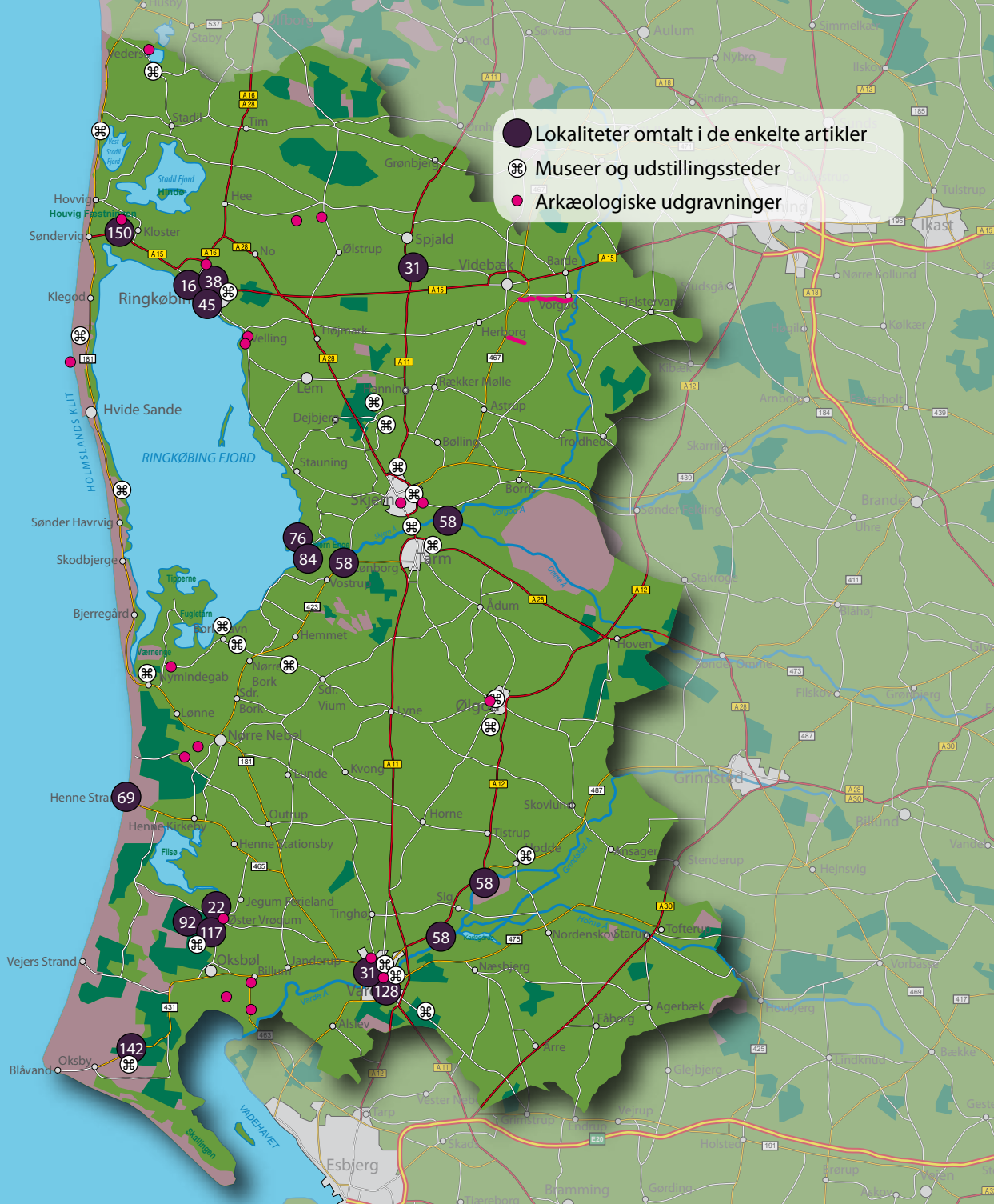
udgravninger i løbet af året. Man fornemmer forhåbentlig både bredden og det store omfang af det arbejde, de to museers medarbejdere har præsteret – igen.

Med til travlheden hører, at begge museer – trods den rekordvarme sommer – satte besøgsrekord. For første gang nogen sinde nåede vi nu meget tæt på 500.000 gæster til sammen.

Midt i denne på alle måder rekordsommer valgte Kim Clausen at træde tilbage efter 43 år som direktør for Ringkøbing-Skjern Museum. Da Kim Clausen i 1975 kom til det lille Skjern Museum, holdt han det søndagsåbent for i alt 300 gæster det første år. Inden han gik af som direktør for det fusionerede Ringkøbing-Skjern Museum rundede gæstetallet 216.000 på 14 besøgssteder. Det er umuligt at nævne alle meritterne gennem så mange års museumsvirke, ligesom en enkelt årbog som denne på ingen måde kan rumme et helt års arbejde på de to vestjyske museer.

God læselyst

Mette Bjerrum Jensen og Claus Kjeld Jensen

● Lokaliteter omtalt i de enkelte artikler

☞ Museer og udstillingssteder

● Arkæologiske udgravninger

Indhold

- 6** Museumsforeningernes årsberetninger
- 16** Karen fik genoplivet det lokalhistoriske arkiv
Af Annette Holm
- 19** Årets gang i ArkVest
Af Lene B. Frandsen & Poul Krogh Jørgensen
- 22** Landskabet fortæller
Af Karen Bjelke Fisker & Stina Trolldoft Andresen
- 31** Den magiske middelalder
Af Rachel Facius Andersen
- 38** Arkæologiske spor fra det ældste Ringkøbing
Af Jens Aarup Jensen
- 45** Grønnegade i gamle fotografier
Af Christian Ringskou
- 58** Lensafløsningen i Vestjylland
Af Mikael Frausing
- 69** Epervier – en vestjysk stranding
Af Lene Nygaard Hansen
- 76** Brødrene i Provstgaards Hus
Af Caroline E. Larsen
- 84** Provstgaards Hus – bygningshistorie og istandsættelse
Af Steffen M. Søndergaard, arkitekt MAA
- 92** At vinde freden – mellem nazisme og demokrati
Af John V. Jensen
- 117** Frygten for de tyske kvinder
Af Maria Nygaard Madsen
- 128** Blåt til inspiration
Af John V. Jensen
- 142** Who let the kids out?
Af Pernille Ø. Sørensen
- 150** Danmarks største dronfoto
Af Torben Egeberg
- 156** Årets udgravninger
Af arkæologerne i ArkVest
- 176** Tidstavle

Den magiske middelalder

Pilgrimsmærker som amuletter i middelalderens Vestjylland

Af Rachel Facius Andersen

I forbindelse med mit speciale *Pilgrimsmærker – helgenkult, magisk tænkning og religiøs identitet*, som jeg skrev i foråret 2018, undersøgte jeg, hvordan disse tre forhold afspejler sig i pilgrimsmærker fra hele Jylland. Det er et emne, som har et væld af forskellige perspektiver og denne artikel kommer udelukkende til at præsentere et lille udsnit af det samlede projekt. Jeg har her valgt at fokusere på pilgrimsmærker som fænomen og se nærmere på eksempler fra Vestjylland.

Middelalderens turister

I en montre på Ringkøbing Museum og på døbefonten i Sct. Jacobi Kirke i Varde ses en ganske lille samling af blymærker med helgenbilleder. Billederne er nemme at overse, men de fortæller en kompliceret historie om religiøse rejser, international kontakt og ikke mindst en nærmest magisk tankegang i middelalderens Vestjylland. Mærkerne, eller pilgrimsmærkerne som de kaldes, er de fysiske levn fra den valfartstradition, der var en stor del af den religiøse praksis i den katolske middelalder.

Pilgrimstraditionen var en central del af troen og det religiøse liv i middelalderen. Man troede på, at man gennem særligt fromme handlinger kunne opnå Guds nåde allerede i det jordiske liv. Den tro trak tusinder af mennesker på lange, hellige rejser. Disse rejsende blev kaldt for pilgrimme, et ord som kommer af det latinske peregrinus og betyder fremmed. Motivationen for at drage ud på en rejse, der ofte har været lang og farefuld, har i høj grad været ønsket om at sikre sin sjæls frelse i efterlivet, men kan også have

Pilgrimme på vej til Santiago de Compostela. På deres hatte og kapper ses adskillige pilgrimsmærker fra tidligere rejser. Træsnit af Jost Amman. INTERFOTO / Alamy Stock Photo.

været et mere praktisk ønske om at modtage guddommelig hjælp, mens man endnu var i live. Helgenerne kunne udføre mirakler, og deres helbredende kraft har været en behandlingsmetode, som har stået på lige fod med datidens lægekunst eller endda har været agtet endnu højere.¹

Pilgrimsmærker

– simple souvenirs eller helgener i forklædning?

Det var fra denne rejsetradition, at brugen af pilgrimsmærker udsprang. Disse genstande, som er fremstillet i mange forskellige materialer, var fysiske beviser på, at man havde besøgt det guddommelige. Pilgrimsmærkerne forestillede ofte den helgen, som var mål for valfarten, eller et andet kendetegn for valfartsmålet. De fleste har været udstyret med påsyningsøskener, så pilgrimmene kunne sy mærkerne på deres tøj eller hat. Et pilgrimsmærke har utvivlsomt været et nydeligt dragtsmykke og en personlig souvenir, men det har også været meget mere end bare et memento til at huske rejsen.

Pilgrimsmærkerne havde mange funktioner. De var fysiske beviser på en rejse foretaget ud fra et personligt fromhedsideal, men også bevis på en udført bodsrejse, som mange kriminelle blev idømt i løbet af middelalderen. Pilgrimsrejsen kunne nemlig også være en straf. Jo grovere forbrydelsen var, desto længere måtte rejsen efter sjælens frelse være.² Der kendes også til situationer, hvor pilgrimsmærkerne har fungeret nærmest som en form for internationale pas, der skulle garantere pilgrimmene sikker rejse gennem krigszoner.³ Sidst, men absolut ikke mindst, har pilgrimsmærkerne været stærke, magiske amuletter, hvilket også afspejler sig i de ti pilgrimsmærker, der kendes fra Ringkøbing-Skjern og Varde Kommuner.

En stor del af de pilgrimsmærker, der er bevaret i dag, er støbt i en bly-tinlegering, hvilket formentlig har været et billigt materiale at fremstille mærkerne i. Alligevel har selv pilgrimsmærker af bly været værdifulde genstande. Det ved vi blandt andet fra en bevaret inventarliste over den

franske dronning Charlotte de Savoies (1441-1483) juveler, hvor hun værdimæssigt sidestiller sine blymærker med sine andre smykker.⁴

Grunden til at pilgrimsmærkerne blev betragtet som værdifulde, selvom de ikke monetært var meget værd, skal søges ved pilgrimmens rejsemål. Lang tid før kristendommen overhovedet kom til Danmark, har man i andre dele af Europa gemt de jordiske rester fra hellige personer og indlagt dem i relikvieskrin og kirkealtre. Selvom helgener for længst var døde, var deres levn endnu i stand til at udføre mirakler, og deres kræfter havde det med at smitte af på omgivelserne – nærmest som en form for hellig radioaktivitet. Kræfterne smittede ikke bare af på mennesker, men også på de fysiske genstande, der kom i berøring med helgenrelikvierne. Her kan man af populære eksempler nævne træsplinter fra Jesu kors eller den tunika, som Maria bar, da hun fødte frelseren. Mange steder var det ikke muligt for pilgrimmene selv at røre ved relikvierne, og derfor benyttede man andre metoder til at opnå den fysiske forbindelse med det hellige.

Gregor af Tours, der levede i 500-tallet, forklarer, hvordan pilgrimme, som ønskede at tage en del af den hellige kraft fra Peterskirken i Rom med sig, kunne sænke et lille stykke klæde ned og lade det røre ved apostelgraven. Hvis pilgrimmen var from i sit hjerte, ville klædet efterfølgende være gennemblødt af guddommelig kraft. Pilgrimsmærker blev, som tidligere nævnt, også fremstillet af mere forgængelige materialer end bly, og mon ikke det omtalte klæde kan betragtes som en form for prototype på pilgrimsmærket. Skriftlige kilder fra Frankrig fortæller i hvert fald, at traditionen med at lade genstande komme i kontakt med det hellige, stadig levede i 1400-tallet, hvor man i en fransk by forsøgte at monopolisere handlen med pilgrimsmærker ved at beslutte, at kun officielle pilgrimsmærker måtte komme i berøring med de hellige relikvier.⁵ På den måde blev helgenernes magiske kraft absorberet i pilgrimsmærkerne, hvilket forvandlede dem til magiske amuletter. Det kan også spores i den måde, man behandlede pilgrimsmærkerne på efter valfarten.

St. William-vinduet fra York Minster viser adskillige billeder af pilgrimme, der besøger helgenens grav i en søgen efter mirakler. Ét af billederne viser eksempelvis, hvordan nødlidende fysisk interagerede med graven i forhåbning om at absorbere den hellige kraft.
Foto: Jenny & Jules. Wikimedia Creative Commons.

Pilgrimsmærker – eksempler fra området

I begyndelsen af 1960'erne foretog Ringkøbing Museum en restaurering og sænkning af kirkegulvet i Brejning Kirke. Ved undersøgelserne fandt man forskellige genstande, men det mest bemærkelsesværdige var i dette tilfælde et lille påsyningsmærke, som viser Jomfru Maria med Jesusbarnet. Nederst fortæller en indskrift, at dette mærke oprindeligt stammer fra den midtjyske by Karup, hvor pilgrimme i middelalderen rejste til for at besøge en grædende Mariastatue og en hellig kilde, der efter sigende skulle have helbredt en blind mand.⁶

Et andet og fragmenteret pilgrimsmærke hører til en populær type, som stammer fra et af de største valfartsmål: Santiago de Compostela i Spanien, der har været besøgt allerede fra 1000-tallet og især var et populært valfartsmål

Ibskal med tydelige gennemboringshuler fundet i en grav tilhørende Skt. Olafs Kirke i Aarhus. Den fragmenterede ibsskal fra Velling har formentlig set ud på samme måde i sin fulde form. Foto: Moesgård Museum.

Pilgrimsmærket fundet i Brejning kirke. Mærket stammer fra Karup og viser Jomfru Maria med Jesusbarnet. Foto fra restaureringen af gulvet i Brejning kirke.

i de første århundreder af middelalderen. Pilgrimme er vandret fra hele den middelalderlige verden for at hente en af de muslingskaller, som også kendes under navnet ibskaller. Ibskallerne er opkaldt efter apostlen Jakob, hvis grav findes i den nordspanske by. Fragmentet er fundet i Velling kirke, placeret umiddelbart ved alterets fod. Dette pilgrimsmærke har altså været langt undervejs, før det er endt i Velling.

De otte pilgrimsmærker, som ses på døbefonten i Sct. Jacobi Kirke, vidner også om pilgrimsvæsnets geografiske diversitet. To af pilgrimsmærkerne har skandinavisk herkomst. Det ene stammer fra den sønderjyske by Klipleve og forestiller Skt. Hjælper, mens det andet viser Skt. Birgitta af Vadstena. Det sidste kan stamme fra birgittinerklosteret i det svenske Vadstena, men stilistiske særegenheder kan måske betyde, at der faktisk er tale om et mærke fra daterklosteret i Maribo. Tre af pilgrimsmærkerne kommer fra andre europæiske valfartsmål. Ét er fra Maastricht i Holland og viser Skt. Servatius. Et andet viser Skt. Theobald fra Thann i Frankrig, mens det sidste har et lidt spøjst motiv: Her ser man en korsbærende kamel! Legenden, som hører til et fransk kloster for foden af Skt. Odiliebjerget, fortæller, at man gemte en række dyrebare relikvier i et stort egetræs kors og bandt det på ryggen af en kamel. På det sted, hvor kamelen stoppede, skulle man opføre et kloster.⁷

Karupmærket fra Brejning kirke og Santiгомærket fra Velling kirke har det pudsige til fælles, at de begge er endt i et gulvlag. Det er ikke umuligt, at pilgrimsmærkerne er blevet tabt under en gudstjeneste eller anden gang i kirken. Santiгомærkets placering ved alteret er dog så central, at man nemt kunne forestille sig, at der er tale om en bevidst handling i placeringen af mærket her. Alle altre skulle indeholde helgenrelikvier, så måske blev ibskallen efterladt her for at beskytte det sted, der var det helligste i kirkerummet?

Det er svært at sige, om de to pilgrimsmærker fra kirkegulvene skal ses som udtryk for bevidste handlinger, selvom brugen af offergaver i kirker er kendt fra middelalderen.⁸ I døbefontens tilfælde kan der dog ikke herske

nogen tvivl om, at man aktivt har valgt at afstøbe pilgrimsmærkerne på den. Afstøbninger af pilgrimsmærker kendes normalt kun fra kirkeklokker. Man har formentlig brugt samme teknik på døbefonten, som har været brugt til at afstøbe pilgrimsmærker på klokkerne, men der er nogen uenighed om, hvilken teknik man har brugt til at overføre pilgrimsmærkerne. Hvis man har lavet en vokskopi af det

Døbefonten af malm i Sct. Jacobi Kirke i Varde. Der er afstøbt otte pilgrimsmærker på døbefonten. Foto af forfatteren.

Afstøbning af pilgrimsmærke fra Kliplev, forestillende Skt. Hjælper.

Afstøbning af pilgrimsmærke, der viser Skt. Servatius fra Maastricht. I 1403 fik man i Maastricht et hovedrelikvarium, hvis udformning minder om denne afstøbning. Derfor er mærket nok støbt mellem 1403 og 1437, hvor døbefonten bliver støbt.

Afstøbning af pilgrimsmærke fra Niedermunster. Mærket viser en korbærende kamel. Et næsten lignende mærke med bevaret indskrift er afstøbt på en tysk kirkeklokke. Indskriften fortæller, hvad mærkets oprindelsessted er.

Afstøbning af pilgrimsmærke, der viser Birgitta af Vadstena ved sin skrivepult. Dette mærke har ingen indskrift langs randen, som andre Birgittamærker fra Vadstena, så måske skal mærkets oprindelse tilskrives datterklosteret i Maribo.

Afstøbning af pilgrimsmærke fra Thann, der viser Skt. Theobald.

Alle fotos denne side af forfatteren.

originale mærke, har man været i stand til at bruge det samme pilgrismærke flere gange. På den måde kom et pilgrismærke i berøring med flere klokker og den magiske kraft kunne fordeles. Der kendes eksempler på den slags genbrug, hvor man ser, at det samme pilgrismærke forekommer på flere kirkeklokker. I andre tilfælde er afstøbningerne så klare og skarpe, at det næsten kun kan forklares ved, at det originale mærke er blevet brugt og derved også er gået tabt under støbningen. Mærkerne på døbefonten i Sct. Jacobi kirke står så skarpt, at man næsten må have ofret originalerne.

Pilgrismærkerne har uden tvivl en dekorativ effekt på døbefonten, men når nu et pilgrismærke rent faktisk indeholdt en lille del af en helgens mirakuløse kræfter, så har man næppe placeret dem på døbefonten udelukkende som pynt. Slet ikke med tanke på, at fremstillingsprocessen har været destruktiv for pilgrismærkerne. Mon ikke pilgrismærkerne i stedet har fået en plads på døbefonten for at forstærke dåbsritualet. Dåben har i sig selv været en praksis, der var præget af en næsten magisk tankegang. Før dåben var det nyfødte barn hedning, men gennem dåben blev barnet transformeret til et af Guds børn. Ved at placere pilgrismærker på døbefonten har man forstærket den hellige kraft, som skulle beskytte barnet. Hvis helgenernes kraft nærmest blev betragtet som smitsom, må den også være trængt ind i døbefonten gennem mærkerne og have forstærket dåbsvandet, som allerede var transformeret til heligt vand gennem velsignelse og bønner.

Den magiske middelalder – heksekunst eller verdensbillede?

Når man tænker på magi og middelalder i kombination med hinanden, vil mange nok uundgåeligt tænke på heksefølgelser og en kirkelig fordømmelse af trolddom. Det er ikke den form for magi, der er tale om i forbindelse med pilgrismærkerne. Det betyder ikke, at middelalderen ikke har været en magisk tid. Middelalderens mennesker levede i et

magisk tankeunivers, som endelig ikke må forveksles med en praktisk udøvelse af magi med trylleformularer og store heksekedler. I stedet var det en verden, hvor man kan sige, at den katolske kirke havde monopol på magi. Det middelalderlige menneske voksede op i et univers, hvor kirken og troen hang tæt sammen med alle dele af livet og ikke kunne adskilles. Den katolske kirkes ritualer har især været præget af tanker om transformation, som man eksempelvis kender det fra nadveren, hvor brød og vin forvandles til Jesu legeme. Kirkens ritualer og helgenerne er udtryk for en magisk underbevidsthed, hvor overnaturlige kræfter spillede en naturlig rolle i livet og var generelt accepterede. Pilgrismærkerne falder ind i dette tankeunivers, som man begynder at ane alene ud fra de få vestjyske pilgrismærker. De har forvandlet sig fra relativt værdiløse blygenstande til magtfulde amuletter gennem et berøringsritual.

Det er naturligvis ingen nem sag at definere verdensbilledet i middelalderen, men pilgrismærkerne giver et lille indblik i, hvad der har drevet middelalderens mennesker.

Rachel Facius Andersen kan kontaktes på rfa@arkvest.dk

Noter

1. Se fx Jonathan Falck Stigsby: *Gejstlighedens hospitalsvæsen i Danmarks middelalder*. Højbjerg 2017.
2. Se fx Niels-Knud Liebgott: *Pilgerfahrt durch Stellvertreter*. I: Niels-Knud Liebgott, Karsten Selch Jensen, Detlev Kraack, Dick Harrison, Michael Harbsmeier & Christian Krötzel (red.) *Pilgerreisen im Mittelalter*. Odense 2003, s. 7-21.
3. Brian Spencer: *Pilgrim souvenirs and secular badges*. London 1998, s. 3.
4. Spencer, s. 20.
5. Se fx Caroline Walker Bynum: *Christian Materiality*. Brooklyn 2011, s. 136; Esther Cohen: *In haec signa: Pilgrim-badge trade in Southern France*. *Journal of Medieval History* 1976, nr. 2:3, s. 206.
6. Susanne Andersen: *Et pilgrismærke fra Karup fundet i Brejning kirke*. *Kuml* 1976, s. 191-193.
7. Se fx Niels-Knud Liebgott: *Døbefonten i Varde Jacobi kirke*. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1973, s. 39.
8. Ann-Britt Falk: *My Home is My Castle*. I: Anders Andrén, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere (red.) *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives*. Lund 2006, s. 203-204.